

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ЗЛОЧИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Антонюк О. О.¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.06.2025	Право	342.7:004

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15839769>

Анотація. У статті розглянуто актуальні проблеми міжнародно-правової відповідальності за екологічні злочини, вчинені під час збройних конфліктів. Проаналізовано сучасні доктринальні підходи до визначення поняття "екологічний злочин" у контексті збройного протистояння та досліджено міжнародно-правові механізми притягнення до відповідальності суб'єктів таких злочинів. Висвітлено еволюцію нормативно-правової бази щодо захисту довкілля під час військових дій, зокрема положення Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій та Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Особливу увагу приділено аналізу практики міжнародних судових інституцій у справах про екологічні злочини та виявлено прогалини в існуючій системі міжнародно-правової відповідальності. На основі дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів притягнення до відповідальності за екоцид та інші екологічні злочини в умовах збройних конфліктів.

Ключові слова: міжнародно-правова відповідальність, екологічні злочини, збройні конфлікти, екоцид, міжнародне гуманітарне право, захист довкілля.

INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY FOR ENVIRONMENTAL CRIMES DURING ARMED CONFLICTS

Annotation. Armed conflicts always have devastating consequences not only for humanity but also for the environment. Environmental crimes committed during military operations often remain in the shadow of more "traditional" war crimes, but their impact can be long-lasting and catastrophic. Armed conflict leads to negative consequences for the state and causes human rights violations, which also threaten environmental security, thereby violating collective rights to environmental security.

In 1972, the United Nations Conference in Stockholm marked a defining moment in the field of environmental rights. The event proclaimed fundamental environmental human rights and adopted the United Nations Declaration on the Environment. The second section of the declaration clearly defined the human right to a favorable living environment, allowing for a dignified and prosperous life [1]. The conference catalyzed the creation of the United Nations Environment Programme (UNEP), the key institutional centre for environmental protection within the UN, headquartered in Nairobi, Kenya. Since 1999, UNEP has conducted more than 20 assessments of the environmental impact of armed conflict. Subsequent global summits,

¹ студентка III курсу бакалаврату Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»; Науковий керівник: Остапенко Л.О., д.юр.н., професор кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти, доцент

including the 1992 Earth Summit in Rio de Janeiro, continued the tradition of international environmental cooperation, emphasizing the importance of joint action to address transboundary and global environmental challenges [2].

The article examines the current problems of international legal responsibility for environmental crimes committed during armed conflicts. It analyzes modern doctrinal approaches to defining the concept of "environmental crime" in the context of armed conflict and explores international legal mechanisms for holding perpetrators of such crimes accountable. It highlights the evolution of the regulatory framework for environmental protection during hostilities, in particular the provisions of Additional Protocol I to the Geneva Conventions and the Rome Statute of the International Criminal Court. Special attention is paid to the analysis of the practice of international judicial institutions in cases of environmental crimes and gaps in the existing system of international legal responsibility are identified. Based on the research, proposals are formulated to improve the mechanisms for bringing to justice for ecocide and other environmental crimes in armed conflicts.

Keywords: international legal responsibility, environmental crimes, armed conflicts, ecocide, international humanitarian law, environmental protection.

Вступ

Збройні конфлікти завжди несуть із собою руйнівні наслідки не лише для людства, але й для навколишнього середовища. Екологічні злочини, скоєні під час військових дій, часто залишаються в тіні більш "традиційних" воєнних злочинів, проте їхній вплив може бути тривалим і катастрофічним. Збройний конфлікт призводить до негативних наслідків для держави та стає причиною порушення прав людини, який також загрожує екологічній безпеці, тим самим порушує колективні права на екологічну безпеку.

У 1972 році на Конференції ООН у Стокгольмі відбувся визначальний момент у сфері екологічних прав. Під час заходу було проголошено фундаментальні екологічні права людини та прийнято Декларацію ООН з проблем навколишнього середовища. Другий розділ декларації чітко визначав право людини на сприятливе життєве середовище, що дозволяє вести гідне та процвітаюче життя [1]. Конференція стала каталізатором створення Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) – ключового інституційного центру захисту екології в рамках ООН, штаб-квартира якого розташована в Найробі, Кенія. З 1999 року ЮНЕП провела понад 20 оцінок впливу збройних конфліктів на довкілля. Подальші глобальні саміти, зокрема Саміт Землі 1992 року в Ріо-де-Жанейро, продовжили традицію міжнародного екологічного співробітництва, підкресливши важливість спільних дій для вирішення транскордонних та глобальних екологічних викликів [2].

Результати

Десятиліття 1970-х років стало поворотним моментом у міжнародному праві щодо захисту навколишнього середовища. Низка катастрофічних екологічних подій змусила світову спільноту звернути пильну увагу на проблеми охорони природи та мінімізації техногенних впливів. Зокрема, масштабні розливи нафти в Мексиканській затоці та Карибському морі, що призвели до викиду сотень тисяч тонн сирової нафти, та руйнівні наслідки хімічного впливу під час В'єтнамської війни стали каталізаторами міжнародних правових змін. Особливо знаковою подією стало прийняття Комітетом ООН з роззброєння у 1976 році Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого впливу на природне середовище. Документ визначав широке коло засобів впливу на природні процеси, включаючи навмисне втручання в динаміку, склад

та структуру Землі, що стало важливим кроком у формуванні міжнародного екологічного права [3].

Однією з важливих подій є прийняття Радою ООН з прав людини 8 жовтня 2021 р. Резолюції, яка визнала доступ до здорового та стійкого довкілля універсальним правом людини, повторно цей правовий постулат підтвердила Резолюція Генеральної Асамблеї ООН прийнята 28 липня 2022 р. Прийняття цих резолюцій є важливим досягненням для захисту «права людини на здорове довкілля та взаємопов'язаних і неподільних прав людини, які від нього залежать». «Визнання права на здорове довкілля» надає всім людям правові ричаги для того, щоб вимагати від своїх урядів та відповідальних осіб відповідальності за збитки для довкілля.

На сьогодні екологічні спори, які виникають у практичній діяльності міжнародного співробітництва, вирішується Міжнародним екологічним судом, створеного групою юристів на конференції в Мехіко в листопаді 1994 року (перший склад суддів включив 29 юристів-екологів із 24 країн). Розгляд справ у Міжнародному екологічному суді здійснюється на підставі міжнародного екологічного права, національного законодавства сторін, прецедентів [4].

Підставою притягнення до міжнародної відповідальності є міжнародне екологічне правопорушення – це винна протиправна дія або бездіяльність, яка порушує норми екологічного законодавства та наносить шкоду навколишньому природному середовищу і здоров'ю громадян.

Згідно з нормами міжнародного права держава не несе відповідальності за протиправну діяльність фізичних або юридичних осіб, проте зобов'язана вжити організаційно-правових заходів для забезпечення належного контролю за такою діяльністю, попередження та припинення протиправних дій, покарання винних тощо. Порушення такого зобов'язання і призведе до міжнародно-правової відповідальності. Загальні підстави міжнародно-правової відповідальності держав в екологічній сфері передбачено в документах як юридично обов'язкових, так і рекомендаційних: принципи 21 та 22 Стокгольмської декларації з навколишнього середовища 1972 року (закріплено обов'язок співробітництва держав в питаннях відповідальності та компенсації шкоди); принцип 2 (повторює принцип 21 Стокгольмської декларації), 7 (принцип загальної, але диференційованої відповідальності), 13 Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку 1992 року (повторює принцип 22 Стокгольмської декларації); подібні положення містяться практично в усіх багатосторонніх конвенціях в сфері охорони навколишнього середовища, переважно в преамбулах. Наприклад, в преамбулі Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату 1992 р., Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 р., а також ст. 3 Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 р., ст. 194 Конвенції ООН з морського права 1982 р. тощо [5].

Залежно від рівня загрози міжнародному співтовариству, всі міжнародні екологічні правопорушення поділяються на два види: злочини та делікти. З огляду на це, до першої категорії відносять такі порушення міжнародних зобов'язань, у сфері охорони та захисту довкілля, які носять істотний характер. Прикладом екологічного злочину є екоцид. Він є кримінально караним діянням як в українському, так і в міжнародному законодавстві. В. Г. Буткевич надає наступне визначення екоциду-злочинний вплив на довкілля, який викликає незворотні зміни, зникнення фауни і флори, загибель людей [6]. Особливе значення надається саме воєнному екоциду. Тобто завдання шкоди екосистемі в результаті бойових дій, які мають політичну та військову спрямованість.

Потрібно відмітити важливість правильного формулювання поняття злочину «екоцид» в міжнародних документах та в національному законодавстві. Увагу

потрібно приділити значній шкоді, яку екоцид заподіює або може заподіяти через певний період. З цієї позиції правильно відмічає М.Д. Давитадзе про екоцид – це один із найтяжчих злочинів проти людства, який посягає на безпеку людства, пошкоджуючи природне середовище, яке є біологічною основою для існування людини та інших живих організмів, підриваючи тим самим екологічну безпеку [7]. Причому не завжди в певний період часу можна оцінити загрозу, адже наслідки від еко-логічних катастроф можуть проявляти себе десятиліттями.

В міжнародному праві екоцид трактується як свідомі і протизаконні діяння, здійснені одним або кількома суб'єктами міжнародного права, спрямовані на знищення довкілля або його складових елементів. Характерними ознаками таких діянь є масштабність і тривалість негативних наслідків, істотне порушення зобов'язань перед світовою спільнотою та завдання шкоди життєво важливим інтересам як сучасного, так і прийдешніх поколінь.

У більшості країн світу екоцид позиціонується як різновид військового злочину, причому сам термін «екоцид» не вживається. Наприклад, згідно зі ст. 104 Кримінального кодексу Естонії, встановлена відповідальність за «свідомий вплив на навколишнє середовище в якості методу ведення війни, якщо це спричинило заподіяння великої шкоди навколишньому середовищу» [5].

Воєнний екоцид вважається особливо небезпечною формою цього злочину. Він полягає в руйнуванні екосистем людського середовища внаслідок військових операцій, що здійснюються заради досягнення військових та політичних цілей.

Основними міжнародними актами з охорони довкілля і протидії екологічним правопорушенням є: Положення про закони і звичаї сухопутної війни від 18.10.1907 р.; Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою від 29.11.1969 р.; Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 10.12.1976 р.; Додатковий Протокол I до Женевських Конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, прийнятий на дипломатичній конференції в Женеві від 08.06.1977 р.; Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані від 13.11.1979 р.; Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики від 20.05.1980 р.; Всесвітня Хартія природи від 28.10.1982 р.; Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку від 14.06.1992 р.; Конвенція про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального законодавства від 04.11.1998 р. [5].

Відповідно до ст. 16 Конституції України забезпечення екологічної безпеки і дотримання екологічної рівноваги на території України є обов'язком держави [8]. Відповідальність за екоцид також передбачено ст. 441 Кримінальному кодексу України. Законодавець визначає цей злочин як «масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу» [9]. Зважаючи на покарання, передбачене за його вчинення (позбавлення волі на строк від 8 до 15 років), екоцид за кримінальним законодавством України (ч. 6 ст. 12 КК України) належить до особливо тяжких злочинів.

У системі міжнародного права розрізняють дві форми державної відповідальності: компенсаційну, яка зобов'язує відшкодувати матеріальні збитки завданої екологічної шкоди, та репутаційну (дипломатичну), що реалізується через засоби морально-політичного впливу – від формальних вибачень до міжнародного осуду на рівні глобальних інституцій. Паралельно існує механізм персональної кримінальної відповідальності, який застосовується до осіб, чії дії класифікуються як воєнні

злочини чи злочини проти людства з порушенням екологічної безпеки або знищенням природних ресурсів.

Сучасні збройні конфлікти демонструють різноманітність екологічних злочинів: від забруднення водних ресурсів та ґрунтів до знищення лісів та природоохоронних територій. Особливу небезпеку становлять атаки на промислові об'єкти, енергетичні споруди та інші інфраструктурні елементи, що містять небезпечні речовини. Такі дії можуть призвести до масштабних техногенних катастроф з довготривалими наслідками для екосистем.

Яскравим прикладом може бути перше в історії України оголошення Офісом Генерального прокурора про підозру у вчиненні екоциду як воєнного злочину. Йдеться про систематичні обстріли Харківського фізико-технічного інституту російськими військами протягом шести місяців 2022 року. Було завдано 74 удари, внаслідок яких пошкоджено споруди та знищено унікальне обладнання, зокрема сховище ядерних матеріалів. Експертиза встановила реальну загрозу радіаційного забруднення в радіусі 10 кілометрів.

Як свідчать відомості російських медіа, вищому політичному і військовому керівництву російської федерації, як до початку російської агресії, так за весь період обстрілів Інституту, було достеменно відомо про місцезонашування у Харкові ядерного об'єкту, який не може бути об'єктом нападу, руйнація якого може призвести до тяжких наслідків та, як наслідок, екологічної катастрофи - екоциду.

Матеріали кримінального провадження свідчать, що атаки не були випадковими - це була заздалегідь спланована операція з розробленням детального плану вогневого ураження м. Харкова, у тому числі цивільного об'єкту та об'єкту критичної інфраструктури - ядерної підкритичної установки «Джерело нейтронів» та сховища ядерних матеріалів, які діють на базі Харківського фізико-технічного інституту та перебувають під особливим захистом як національного так і міжнародного гуманітарного законодавства.

13 лютого 2024 року п'ятьом високопосадовцям ЗС РФ повідомлено про підозру за фактом можливого спричинення екологічної катастрофи. Це перший у світовій практиці випадок кримінального переслідування за екоцид під час війни. Кримінальне провадження кваліфіковано за кількома статтями Кримінального кодексу України, включаючи ст. 441 КК України [10].

Будь-яке інше міжнародне екологічне протиправне діяння відноситься до другої категорії правопорушень –деліктів. За такий вид правопорушень передбачається відповідальність у вигляді санкцій, які носять матеріальний характер та нематеріальний характер. Щодо матеріальної відповідальності, то вона застосовується для відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, завданої порушенням екологічних міжнародних зобов'язань. Вона може виражатись у формі відшкодування правопорушником матеріальної шкоди в натурі (реституцій) та відшкодування матеріальної шкоди грошовими виплатами, товарами, послугами (репарацій). Нематеріальний вид може приймати форму репресалій (правомірні примусові дії держави, що мають на меті відновлення своїх прав, порушених іншою державою), реторсій (правомірні примусові дії держави у відповідь на недружній акт з боку іншої держави) та сатисфакцій (принесення державою-порушником вибачень постраждалій державі) [11].

У сучасному світі зростає увага до екологічних наслідків військових конфліктів, паралельно формуються правові інструменти для притягнення винних до відповідальності за екологічні воєнні злочини. Україна має потенціал стати визначальним гравцем у процесі екологічного відновлення після завершення конфлікту. Більше того, український досвід може суттєво вплинути на вектор розвитку

міжнародного екологічного права. Ситуація з Україною має всі шанси створити унікальний юридичний прецедент, адже досі не існувало випадків успішного кримінального переслідування за воєнні злочини проти довкілля згідно зі статтею 8(b)(2)(iv) Римського Статуту [12].

Висновки

Нинішній збройний конфлікт, демонструє нагальну потребу в посиленні міжнародно-правових механізмів захисту довкілля та притягнення до відповідальності за екологічні злочини. Важливим аспектом є превентивна функція міжнародного права шляхом підвищення обізнаності про наслідки екологічних злочинів та забезпечення невідворотності покарання. Також для забезпечення довгострокової екологічної безпеки та сталого розвитку постраждалих територій, необхідна інтеграція екологічних аспектів у мирні угоди та процеси постконфліктного відновлення, яка повинна стати обов'язковою практикою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища 1972 р.
URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454#Text
2. Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) 2017 р.
URL:<https://mepr.gov.ua/content/programma-oon-z-navkolishnogo-seredovishcha-yunep.html>
3. Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р.
URL:https://webcitation.org/68VgXf55j?url=http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hostenv.shtml
4. Рябець К.А. Екологічне право України: навч. посіб. Центр учбової літератури, 2009. 437с.
5. Медведєва М.О. До питання про відповідальність в міжнародному екологічному праві. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 93, 2010. С.116 – 127.
6. Медведєва М.О. До питання про відповідальність в міжнародному екологічному праві. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 93, 2010. С.116 – 127.
7. Глушко А.Д., Зазка А.Б., Сиротенко Я.В. Екоцид як злочин проти навколишнього природного середовища. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 5. С. 322–326
8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. ст. 141.
9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.03.2001 року № 2341-III. Відомості Верховної Ради України, 2001. № 25-26. ст.131.
10. Офіс генерального прокурора.
URL:https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/246653.html
11. Екологічне право: підручник / за ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. 431с.
12. Римський статут Міжнародного кримінального суду: Статут від 21.08.2024 р. № 3909-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

